

VU Research Portal

Is heil te meten? Ietsisme op de PABO. Voorlopig verslag van onderzoek naar religieuze duiding en coping bij jongeren

Ganzevoort, R.R.

published in

Religie en samenleving
2008

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Ganzevoort, R. R. (2008). Is heil te meten? Ietsisme op de PABO. Voorlopig verslag van onderzoek naar religieuze duiding en coping bij jongeren. *Religie en samenleving*, 3(2), 106-128.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Is heil te meten? Ietsisme op de PABO

Voorlopig verslag van een onderzoek naar religieuze duiding en coping bij jongeren

R.Ruard Ganzevoort

Religie en Samenleving 3/2 (2008), 106-128.

Op het grensgebied van (praktische) theologie en de sociaalwetenschappelijke bestudering van religie lopen we voortdurend aan tegen de ingewikkelde vraag hoe op empirische wijze toegang gekregen kan worden tot een fenomeen dat zich per definitie richt op het niet-empirische. Aan weerszijden van dat grensgebied lijkt dat wat eenvoudiger; theologen kunnen altijd nog terug naar uitspraken over de transcendente God als zodanig, eventueel op grond van een in geloof aangenomen openbaring van God zelf. Sociaal-wetenschappers kunnen zich beperken tot religie als menselijk verschijnsel, als een uiting van een bepaalde cultuur. Met beide benaderingen is niet zoveel mis, behalve dan dat de uitwisseling tussen deze twee perspectieven lijdt onder de ongelijksoortigheid en uiteindelijk misschien zelfs incompatibiliteit van de twee. Wat geldt als zinvolle uitspraak in het ene discours kan in het andere onnavolgbaar of zelfs on-zin zijn. Die spanning heeft met meer te maken dan met een zorgvuldig omgaan met de grenzen van een wetenschappelijk perspectief. Het zit ook in het object van het onderzoek zelf. De religieuze beleving en overtuiging zijn vanuit hun eigen aard gericht op (de ervaring van) het transcendente. Dat kenmerk van het fenomeen dat we bestuderen impliceert dat we ons materiaal onrecht zouden aandoen als we het reduceren tot enerzijds iets binnen-empirisch of anderzijds iets transcendent. De uitdaging bij religie-onderzoek is om op empirische wijze te ontdekken hoe mensen zich tot het niet-empirische verhouden, waarbij het niet-empirische niet wordt verdonkeremaand maar juist het gewicht krijgt dat het toekomt wanneer we het perspectief van de religieuze mens recht willen doen.

Natuurlijk zijn dit geen nieuwe gedachten, maar ze geven programmatisch de achtergrond aan van het onderzoek waarvan in deze bijdrage delen worden gepresenteerd. De vraag waar het om draait, is welke rol een begrip als 'heil' – en de mogelijke tegenpool onheil – spelen in de levensloop van mensen. Daarmee hebben we nadrukkelijk een theologisch begrip centraal gesteld dat onmiddellijk allerlei transcendente associaties meedraagt. Heil veronderstelt immers – in elk geval in de christelijke traditie met al haar theologische doordenking – ten minste noties als welzijn, heelheid en redding. Bovendien moet er daarbij sprake van zijn

dat dit op enigerlei wijze gedragen door Gods wil ons het goede te geven (Jonker 2004). Men kan daarmee zeggen dat het begrip heil zich richt op de kern van de gelovige attitude en ervaring. Dat geldt in zekere zin al wanneer we het als een speculatieve term uit de systematische theologie gebruiken, maar nog meer wanneer we het verbinden aan de concrete levensloop van mensen en aan de levensduiding die ze in hun levensverhaal construeren. Dan kan men zeggen dat de constructie van een levensverhaal zelf al intrinsiek bepaald wordt door het verlangen naar heil (Ganzevoort 2004).

Ik beschrijf in wat volgt nu eerst het onderzoeksproject als geheel. Vervolgens presenteer ik enkele van de voornaamste uitkomsten waar het gaat om de religiositeit van de jongeren die in het onderzoek betrokken waren. Daarna geef ik drie korte biografieën weer die laten zien hoe (sommige) jongeren dan met vragen van heil en onheil bezig zijn en ten slotte ga ik in op de implicaties van de uitkomsten voor theorie, vervolgonderzoek en beleid.

HET ONDERZOEKSPROJECT

In het onderzoeksproject 'heil en onheil in de levensloop' hebben in de jaren 2003-2006 praktisch-theologen, sociaal-wetenschappers en ethici van de (toen nog) Theologische Universiteit Kampen (inmiddels Protestantse Theologische Universiteit) de krachten gebundeld om hier meer greep op te krijgen. De centrale onderzoeksvraag luidde: op welke wijze duiden individuen persoonlijke ervaringen in termen van heil en onheil en hoe valt deze duiding te relateren aan het (religieuze) referentiekader en de levensloop enerzijds en aan de wijze van coping anderzijds? Daarmee wilden we primair inzicht krijgen in de duidingen van persoonlijke ervaringen in termen van heil en onheil en vervolgens in de biografische inbedding van die duidingen en in hun functioneren in het omgaan met die persoonlijke ervaringen. Het doel van het onderzoek hangt direct samen met de thematiek waarmee ik deze bijdrage opende: het zoeken naar een discours waarin op empirische wijze over niet-empirische zaken kan worden gesproken. Dat heeft natuurlijk ook een praktisch belang. Het raakt aan de kloof die onmiddellijk opdoemt in de concrete praktijk van werkers in kerken, op scholen en in de geestelijke zorg. Daar loopt men voortdurend aan tegen het gegeven dat klassieke religieuze termen voor veel mensen geen rol meer spelen terwijl we niet weten of er misschien andere termen zijn die verwijzen naar dezelfde ervaring als die klassieke christelijke termen. Daarom hebben we in dit onderzoek geprobeerd op een andere wijze toegang te krijgen tot de al dan niet religieuze duidingen van mensen.

We hebben daarbij zowel een kwalitatief als een kwantitatief project uitgevoerd. In het eerste onderzoek ging het om de vraag op welke wijze individuen persoonlijke ervaringen in termen van heil en onheil duiden in het licht van hun (religieuze) referentiekader en levensloop. In het tweede hebben we een survey uitgezet onder PABO-studenten waarbij het met name ging om de vraag hoe duidingen van persoonlijke levenservaringen in termen van heil en onheil functioneren in het copingproces. De deelnemers van het kwalitatieve project

waren studenten uit het kwantitatieve onderzoek die aangaven aan een nader interview te willen meewerken. De vragenlijst voor het kwantitatieve deel bestond uit twee delen. In het eerste deel onderzoeken we de levensbeschouwelijke patronen die we bij deze groep respondenten vinden. Daarbij hebben we gewerkt met een multidimensionale benadering van religie en levensbeschouwing met oog voor inhoud, beleving en participatie. De vragen betroffen de mate van godsgeloof, salientie (onderscheiden naar opvattingen, ervaringen en gevoelens, ethisch handelen en rituelen), belangrijke waarden, levensbeelden (richtinggevendende metaforen), significante levenservaringen (positief en negatief), religieuze ervaringen en theodicee-visie.

In het tweede deel legden we hen drie vignetten voor, korte verhaaltjes over iemand die een lastige situatie meemaakt op het vlak van werk, relaties en gezondheid. We stelden vervolgens de vraag of men aan deze situatie positieve en of negatieve kanten ziet en in welke mate men die situatie zou kunnen aanduiden als toeval, geluk en pech, zegen en straf, en heil of onheil. Daarna vroegen we – in de lijn van onze conceptualisering – of deze situatie de respondent zou raken in het diepst van haarzelf en of er achter deze gebeurtenis een bepalende of leidende kracht zou kunnen zitten (bijvoorbeeld een bovennatuurlijke kracht). Ten slotte legden we hen per gebeurtenis acht copinggedragingen voor en vroegen we hen hoe waarschijnlijk het is dat ze op die manier zouden reageren. Elk vignet werd in twee versies aangeboden. De helft van de groep kreeg het standaardverhaal, bij de andere helft was een inhoudelijk extra element toegevoegd (bij werk een ethische complicatie, bij relatie een religieuze notie en bij gezondheid de vraag naar de eigen verantwoordelijkheid). De volgorde van de vignetten en de vraag welke versie men voorgelegd kreeg was geheel willekeurig. Op deze wijze kunnen we in de analyse vergelijken wat het effect is van verschillende levensdomeinen op de duiding als heil en onheil, en wat het effect is van de toegevoegde triggers.

Bij wijze van voorbeeld leg ik het vignet van de categorie relaties voor, allereerst in de standaardversie (de andere twee zijn in een bijlage opgenomen):

‘Stel: je bent een jonge vrouw. Je relatie met je vriend Kevin loopt niet meer zo lekker. Na anderhalf jaar lijkt het vuur geblust te zijn. Daarom is het heerlijk om een dag met je vriendin Marieke op stap te gaan. Ze neemt je mee naar een mega-danceparty waar DJ Tiësto draait. Je houdt eigenlijk niet zo van dit soort feesten en hebt er eigenlijk geen zin in, maar het is lekker om met Marieke op stap te zijn. Die avond ontmoet je Rob. Hij blijkt een groot fan van Tiësto te zijn. In plaats van alleen maar te dansen, neemt hij de tijd om je te leren kennen. Hij vertelt je alles over mixen, muziek en de inspiratiebronnen van Tiësto. Je raakt gefascineerd en het blijkt bijzonder goed te klikken tussen jullie. Rob stelt voor een keer te daten.’

De alternatieve versie luidde als volgt:

‘Stel: je bent een jonge vrouw. Je relatie met je vriend Kevin loopt niet meer zo lekker. Na anderhalf jaar lijkt het vuur geblust te zijn. Daarom is het heerlijk om een dag met je vriendin Marieke op stap te gaan. Ze neemt je mee naar de EO-jongerendag. Je houdt eigenlijk niet zo van dit soort bijeenkomsten, maar het is lekker om met Marieke op stap te zijn. Die dag ontmoet je Rob. Hij blijkt een groot fan van de EO-jongerendag. In plaats van alleen maar mee te zingen, neemt hij de tijd om je te leren kennen. Hij legt je alles uit over de christelijke teksten van de muziek en de inspiratiebronnen voor de EO-

jongerendag. Je raakt gefascineerd en het blijkt bijzonder goed te klikken tussen jullie. Rob stelt voor een keer te daten.'

De copinggedragingen die we aan de respondenten voorlegden, waren geconstrueerd volgens drie dimensies: religieus of seculier, gericht op emoties of op veranderen van de situatie, en actief of passief. Dat leidde bij dit vignet tot de volgende acht items:

- Je kijkt alle samenvattingen van de EO-jongerendag op TV en in gedachten zie je Rob / Je luistert zoveel mogelijk muziek van DJ Tiësto en in gedachten zie je Rob (seculier, emotie, passief)
- Je vraagt Marieke om advies wat je het beste kunt doen, Kevin nog een kans geven of helemaal voor Rob gaan (seculier, situatie, actief)
- Je weet je geen raad met de situatie en je besluit te wachten op een signaal van hogerhand (religieus, situatie, passief)
- Je bidt om vergeving, want je hebt het gevoel dat je ontrouw bent tegenover Kevin (religieus, emotie, actief)
- Je hoopt dat Kevin verliefd wordt op een ander (seculier, situatie, passief)
- Je zoekt op hoe je volgens jouw geloof met relaties om moet gaan (religieus, situatie, actief)
- Je bespreekt eerlijk je gevoelens van onvrede met Kevin en vertelt hem over Rob (seculier, emotie, actief)
- Je voelt je zo verliefd, daar moet wel iets goddelijks achter zitten (religieus, emotie, passief)

DE UITKOMSTEN

We hebben ons onderzoek gericht op PABO-studenten. Daarmee hebben we een groep jongeren in beeld waarvan we mogen verwachten dat ze enige openheid hebben voor serieuze zaken en die een vormende invloed zullen hebben op een volgende generatie. Bovendien konden we deze groep via de opleidingen bereiken bij een vak als Levensbeschouwelijke Vorming. Uiteindelijk konden we op 7 HBO's terecht waar totaal 592 studenten een vragenlijst invulden, een respons van 42 %. Zoals te verwachten op een PABO betrof het in overgrote meerderheid vrouwen (85,6 %) en de gemiddelde leeftijd bedroeg 20,1 jaar. Omdat we vooral bij christelijke instellingen terecht konden, vreesden we dat onze populatie bovengemiddeld religieus en kerkelijk zou zijn. Dat bleek niet het geval. 53,8 % meldt zich helemaal niet betrokken te voelen bij een geloofsgemeenschap en slechts 3 % zeer sterk. Dat is aanzienlijk minder religieus dan tijdens hun jeugd, want 40,7 % van de respondenten welde niet te zijn opgevoed in een levensbeschouwelijke traditie. Bij degenen die wel een levensbeschouwelijke opvoeding hebben gehad houden protestanten en rooms-katholieken elkaar in evenwicht met beide 21,5 %. Al met al wijkt deze groep op religieus vlak dus niet zo heel erg af van de bevolking als geheel. De deelnemers aan het kwalitatieve onderzoek wijken overigens wel af van de andere respondenten. Zij zijn zonder uitzondering religieus gemotiveerd en actief, ook al doen ze dat op geheel verschillende manieren.

Geloofsdimensies

Een eerste aspect van de levensbeschouwelijke patronen betreft de verschillende dimensies van het geloof. We hebben daarbij onderscheiden tussen opvattingen, rituelen, ethisch handelen en religieuze gevoelens en ervaringen. De vraag was steeds welke rol deze dimensie speelt in de levensovertuiging van de respondent. De gesommeerde score zegt dan iets over saliëntie; de deelscores iets over gedifferentieerd omgaan met het belang van religieuze dimensies. De saliëntie (de combinatie van deze vier dimensies en de vraag naar de mate van betrokkenheid bij een geloofsgemeenschap) ligt laag. Slechts 13 % scoort instemmend, 51,8 % afwijzend en 35,1 % neutraal. Opvallend is dat de respondenten vervolgens wel duidelijk onderscheid maken: terwijl ze op een weinig waarde hechten aan opvattingen en rituelen, vinden ze ethisch handelen en gevoelens en ervaringen wel belangrijk. In onderstaande tabel worden de scores en standaarddeviaties weergegeven op een driepuntsschaal (geen rol, wel een rol, een sterke rol). Dat betekent dat ethisch handelen en ervaringen en gevoelens gemiddeld gesproken wel een rol tot een sterke rol spelen en opvattingen en rituelen hooguit een kleine rol.

Uitspraak	Score	SD
Ethisch handelen speelt een rol in mijn levensovertuiging	2,41	0,60
Ervaringen en gevoelens spelen een rol in mijn levensovertuiging	2,37	0,60
Opvattingen spelen een rol in mijn levensovertuiging	1,77	0,68
Rituelen spelen een rol in mijn levensovertuiging	1,42	0,59

Er is een duidelijke correlatie tussen de rol van opvattingen en die van rituelen (.47), maar niet met de andere elementen, ook al vormen deze vier items samen met kerkelijke betrokkenheid een factor 'saliëntie' met voldoende samenhang en betrouwbaarheid ($\alpha = .71$). Een opvallend gegeven is dat ethisch handelen en gevoelens en ervaringen niet correleren met betrokkenheid bij een geloofsgemeenschap en opvattingen en rituelen juist sterk (.61 en .53 respectievelijk).¹ Kennelijk zijn voor kerkelijke jongeren zijn de opvattingen en (specifiek kerkelijke?) rituelen wel van belang, en voor niet-kerkelijke jongeren niet. Uit de gemiddeld positieve score (zie tabel hierboven) en het gebrek aan correlaties leiden we af dat ervaringen, gevoelens (spiritualiteit) en ethiek echter breed worden onderschreven, los van kerkelijke betrokkenheid.

Godsbeeld

Het tweede aspect van de levensbeschouwelijke patronen betreft het godsbeeld. Hierbij stelden we allereerst een vraag betreffende hun basale visie op immanentie en transcendentie. We vroegen hun instemming met vijf stellingen (de vermelde

---

¹ Gebruikte maat voor correlaties is hier steeds Kendall's tau-b. Significantieniveau is steeds .001 tenzij anders vermeld.

waarde is het percentage respondenten dat het eens of helemaal eens is met de stelling).

Uitspraak	% +/++	% -/--
Ik geloof in iets buiten deze wereld	58,8	20,4
Ik geloof in een soort hogere macht die het leven beheerst	35,5	24,4
Ik geloof in een God die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt	24,9	59,7
Ik geloof in een goddelijke kern in ieder mens en in de natuur om ons heen	24,5	52,7
Ik geloof alleen in dingen die ik kan zien	19,6	61,3

Wat opvalt, is dat alleen de eerste stelling op een kleine meerderheid kan rekenen. De laatste drie stellingen worden door de meerderheid afgewezen en bij het geloof in een soort hogere macht wordt vooral neutraal gescoord. Dat betekent dat zowel het totaal immanentisme wordt afgewezen als het ingevuld transcendentisme. Zelfs de notie van een goddelijke kern roept in meerderheid afwijzing op. De enige stelling die op instemming kan rekenen betreft het geloof in 'iets buiten deze wereld'. Uit het totale patroon blijkt echter dat de respondenten dit 'iets' niet nader willen kwalificeren, althans niet in de door ons aangeboden termen. Men kan dit lezen als een empirische bevestiging van het door theologen als Dingemans (2005) waargenomen 'Ietsisme'. Interessant is echter dat diverse respondenten bij deze vraag schijnbaar inconsistente antwoorden geven. Zo antwoorden tientallen respondenten positief op zowel vraag 1 als 2 ('ik geloof alleen in dingen die ik kan zien' en 'ik geloof in iets buiten deze wereld'), op zowel vraag 1 als 3 ('ik geloof alleen in dingen die ik kan zien' en 'ik geloof in een soort hogere macht die het leven beheerst'), of wel in een hogere macht gelooft (vraag 3) maar niet buiten deze wereld (vraag 2). Van de respondenten gelooft 13,5 % zowel in een God die zich met ieder mens persoonlijk bezig houdt als in een goddelijke kern in ieder mens en in de natuur om ons heen; 10,5 % echter ziet een tegenstelling tussen deze twee visies: zij verwerpen de ene en onderschrijven de andere stelling. Daarmee is de idiosyncratische en niet noodzakelijk theologische consistente aard van de levensbeschouwelijke structuur bij de respondenten zichtbaar, maar ook de eenduidige grote lijn waarin transcendent godsgeloof wordt afgewezen. Op dit punt zien we ook een sterke correlatie met betrokkenheid bij de geloofsgemeenschap: wie wel betrokken is, zal eerder een uitspraak over godsgeloof onderschrijven. Alleen de uitspraak dat er 'iets is buiten deze wereld' correleert niet met kerkelijke betrokkenheid; die visie wordt kennelijk gedeeld door mensen binnen en buiten de geloofsgemeenschap.

Theodicee

Bij het godsbeeld hoort ook de vraag naar de theodicee, de visie op hoe God te rijmen valt met lijden. We legden hier 10 stellingen voor, die vijf theodicee-

modellen representeren (zie in de tabel hieronder). Achtereenvolgens wordt het lijden geduid als deel van een groter plan, als aanleiding voor menselijke verantwoordelijkheid, als moment van solidariteit, als veroorzaakt door eigen schuld, of als zonder reden of doel. Voor ieder model werd een religieuze en een niet-religieuze variant aangeboden. In onderstaande tabel staan ze op een rij in volgorde van instemming. Uit de scores op een vijfpuntsschaal (van helemaal mee oneens tot helemaal mee eens) blijkt dat slechts drie uitspraken op instemming kunnen rekenen (en dus boven de 3 scoren: de seculiere versies van plan, verantwoordelijkheid en solidariteit (nrs 1,2 en 3). Hun religieuze tegenhangers (nrs 7, 8 en 6) scoren duidelijk onder de 3, wat inhoudt dat de respondenten deze stellingen overwegend afwijzen. ‘Zonder reden’ zit in beide versies tegen het midden aan en vergelding scoort zowel religieus als seculier laag. De relatief hoge standaarddeviaties laten zien dat er binnen de respondentengroep grote meningsverschillen zijn.

	Uitspraak	Type model	Score	SD
1	Door nare dingen ontwikkel je je als mens	plan – seculier	3,91	1,04
2	Het belangrijkste in het leven is, dat wij het goede doen	verantwoordelijkheid – seculier	3,41	1,04
3	Gedeelde smart is halve smart	solidariteit – seculier	3,34	1,07
4	God bemoeit zich niet met wat ons overkomt	Zonder reden – religieus	2,92	1,47
5	Het lijden heeft geen diepere zin	Zonder reden – seculier	2,71	1,25
6	God helpt en troost ons als we bidden	solidariteit – religieus	2,36	1,46
7	God heeft een bedoeling met wat ons overkomt	plan – religieus	2,27	1,35
8	God wil dat we strijden tegen het lijden	verantwoordelijkheid – religieus	2,14	1,14
9	Wat ons overkomt, hebben we zelf verdiend	vergelding – seculier	2,13	1,12
10	Lijden is een straf van God	vergelding – religieus	1,45	0,76

Twee zaken vallen op bij deze antwoorden. Het ene is de vrij consequente afwijzing van religieuze modellen. Dat is consistent met het eerder gepresenteerde gegeven dat slechts een kleine minderheid positief scoort op religieuze salientie. Nog los van de concrete inhoud blijken onze respondenten uitspraken die over God gaan af te wijzen. Dat het model ‘God bemoeit zich niet met wat ons overkomt’ hoger scoort dan de seculiere variant ‘lijden heeft geen diepere zin’ heeft er dan waarschijnlijk mee te maken dat de formulering een ontkenning lijkt te zijn van een religieus model. We kunnen dit dus interpreteren als de visie dat God er niet is, meer dan dat er door hem niet wordt opgetreden, terwijl hij wel aanwezig is. Dit alles wijst op een anti-religieuze houding die de antwoordscores van de gehele vragenlijst beïnvloedt. Deze houding werd al door de godsdienstspsycholoog Allport beschreven toen hij naast intrinsieke en extrinsieke

religiositeit ook twee ongedifferentieerde houdingen beschreef, namelijk een pro-religieuze en een anti-religieuze. Terwijl intrinsiek en extrinsiek staan voor verschillende stijlen waarin mensen zich verhouden tot religie, zien we bij deze ongedifferentieerde houdingen dat mensen instemmend dan wel afwijzend reageren op elk religieus geladen woord. Voor de ongedifferentieerde pro-religieuze houding is door Pargament en anderen (1987) een meetinstrument ontwikkeld. De ongedifferentieerde anti-religieuze houding is nog niet op die wijze geoperationaliseerd. Toch lijkt deze houding bij onze respondenten een belangrijke rol te spelen: de scores op bijna alle vragen worden in eerste instantie bepaald door een afwijzing van religieuze taal en inhouden. Pas in tweede instantie wordt op andere dimensies in de vraagstelling gereageerd.

Het tweede opvallende punt is een duidelijke voorkeur voor positieve duidingsmodellen. Vergelding en zinloosheid worden afgewezen; groei, verantwoordelijkheid en solidariteit worden onderstreept. Dat zijn precies de modellen met een positiever mensbeeld en (vermoedelijk) positiever coping-uitkomsten (Pargament 1997). Wat dat betreft lijken de respondenten zich eerder te laten beïnvloeden door de hen omringende cultuur dan door eventueel nog aanwezige (religieuze) tradities met meer nadruk op thema's als schuld en straf. Dit is met name een punt dat om verdere reflectie vraagt en dat ik aan het slot van dit artikel weer opneem.

Spirituele ervaringen

Een derde aspect betreft de spirituele ervaringen die mensen hebben opgedaan. We legden hen een reeks van acht ervaringen voor en vroegen in hoeverre die voor hen opgingen. De eenheidservaringen worden duidelijk vaker gekozen dan de meer persoonlijke noties, maar over het geheel genomen zijn de scores laag. Deze ervaringen blijken in twee factoren uiteen te vallen. De eerste factor, die uit drie items bestaat, benoemen we als 'ervaring van het numineuze'. Voor de meeste respondenten zijn deze uitspraken niet van toepassing; door hen wordt het goddelijke, de boze machten en het duivelse niet ervaren. Slechts een handvol respondenten kent die ervaringen wel en dat zijn dan vooral respondenten die ook hoog scoren op godsgeloof. Onder de bij deze factor behorende items staat het percentage dat met deze factor instemt of juist afwijzend antwoordt.

'Ervaring van het numineuze' ($\alpha = .61$)

Ik heb wel eens iets als goddelijk ervaren.

Ik heb wel eens het gevoel gehad dat ik door boze machten bedreigd werd.

Ik heb wel eens iets als duivels ervaren.

--	-	0	+	++
50,8	37,1	6,7	4,3	1,2

De laatste factor uit het deel over levensbeschouwing bestaat uit vijf elementen en kreeg de naam 'holistische ervaring' mee. Al deze uitspraken benadrukken de eenheid van de kosmos en de elementen daarin. Ook hier zien we weinig positieve antwoorden, maar de afwijzing is minder totaal. Er is maar een betrekkelijk kleine

groep die zich totaal niet herkent in deze uitspraken, maar er zijn er nog minder die deze ervaringen wel herkennen; de meeste respondenten herkennen dit soort ervaringen van de eenheid van kosmos en mensheid een beetje.

‘Holistische ervaring’ ($\alpha = .59$)

Ik heb wel eens een ervaring gehad waarin tijd, ruimte en afstand betekenisloos waren.

Ik heb wel eens een ervaring gehad waarin ik me één voelde met alles om mij heen.

Ik heb wel eens de verscheurdheid van het leven ervaren.

Ik heb wel eens het gevoel dat ik ooit eerder geleefd heb.

Ik heb wel eens het gevoel gehad dat ik precies was zoals ik bedoeld ben.

--	-	0	+	++
17,7 %	32,9 %	38,9 %	7,3 %	3,1 %

Waarden

Een vierde aspect in de levensbeschouwelijke achtergrond betreft de waarden en idealen die mensen hanteren. We legden de respondenten een lijst met 26 waarden en idealen voor waarbij we hen vroegen de drie belangrijkste aan te kruisen. Dat leverde de rangorde op die in onderstaande figuur is weergegeven. Gemiddeld kruisten de respondenten 3,28 belangrijke waarden en idealen aan, maar daarbij zijn geen inhoudelijke patronen op te merken. Voor de respondenten scoren ‘gezondheid’ (59 %), ‘liefde’ (57 %) en ‘gelukkig zijn’ (46 %) hoog als belangrijkste waarden en idealen in het leven. Verder zijn ‘vriendschap’, ‘eerlijkheid’ en ‘vrijheid’ redelijk vaak aangekruist (meer dan 20 %). ‘Vrede’, ‘gelijkheid’ en ‘veiligheid’ scoren boven de 10 % en onder die grens treffen we ‘plezier maken’, ‘zelfrespect’, ‘wijsheid’, ‘onafhankelijkheid’, ‘sociale erkenning’, ‘zelf iets presteren’, ‘godsdiensigheid’, ‘verdraagzaamheid’, ‘prettig werk hebben’, ‘vergevingsgezindheid’, ‘een opwindend leven’, ‘zelfbeheersing’, ‘schoonheid’, ‘bekwaamheid’ en ‘een gerieflijk leven’. Deze uitkomsten wijken op het eerste gezicht af van de uitkomsten in het onderzoek *Godsdienst? Lekker belangrijk* (van Dijk-Groenenboer, et al. 2008). Daar scoorden de items ‘vrij en onafhankelijk zijn’, ‘een gelukkige relatie hebben’, en ‘een goed mens zijn’ het hoogst. Of dat aan de manier van vragen ligt, aan de populatie of aan nog wat anders vraagt nadere reflectie.

Beelden en voorbeelden

Naast deze meer conventionele vragen hebben we ook geprobeerd een meer impliciete levensbeschouwing in beeld te krijgen door te vragen naar voorbeeldfiguren en levensloopmetaforen. De gedachte daarachter is dat het noemen van iemand als voorbeeld voor het leven en het kiezen van een bepaalde metafoor zichtbaar maakt wat men in het leven belangrijk vindt, waar men voor leeft. Zo vroegen we wie voor de respondent een voorbeeld is, zowel in het

algemeen als meer religieus. Slechts 10 % van de respondenten beantwoordt deze vragen en men noemt dan vooral familieleden, met name ouders en grootouders. Exemplarische bekende wereldburgers als Gandhi, moeder Theresa en Jezus worden in een op de tien algemene en twee op de tien religieuze antwoorden genoemd. Vervolgens hebben we ook een aantal levensloopmetaforen voorgelegd, omdat die wellicht op narratieve wijze inzicht geven in belangrijke motieven en waarden. Hier vroegen we de drie meest aansprekende beelden te kiezen. In de antwoorden zijn geen statistische patronen te herkennen. In steeds andere combinaties worden de beelden gekozen. Met de rest van de antwoorden uit de enquête lijkt er verder geen verband te bestaan. Daarmee is onze poging om langs deze metaforische omweg inzicht te krijgen in de impliciete levensbeschouwing van jongeren niet helemaal geslaagd. Waarschijnlijk was onze methode in deze vragenlijst op dit punt te grof en is een meer kwalitatieve benadering noodzakelijk.

Inhoudelijk is er nog wel iets te zeggen. De levensbeelden die te maken hebben met 'onderweg zijn' scoren duidelijk het hoogst: 'het volgen van talloze splitsingen van wegen' (53 %), 'een weg die afgelegd wordt' (42 %), 'het maken van een reis' (41 %) en 'een zoektocht' (38 %). Na 'een open vraag' (34 %) volgen alleen nog items die weinig herkenning oproepen: 'het bewandelen van een kronkelpad', 'een trap die men op en afgaat', 'een film die afgespeeld wordt', 'een melodie die gespeeld wordt', 'het schrijven van een verhaal', 'het vliegen van een vogel', 'een brug waar mensen over gaan'. Wellicht zijn deze metaforen te weinig verankerd in het collectieve taalgebruik om te worden herkend als zinvolle verbeelding van het eigen bestaan, ook al zijn ze alle uit de populaire cultuur verzameld. Inhoudelijk sluiten de respondenten zich vooral aan bij die beelden die verwijzen naar het onderweg zijn met daarbij de mogelijkheid eigen keuzes te maken. Ook lijken de sterkste beelden een lineaire progressie te veronderstellen: het is geen doolhof waarbij men op dezelfde plaats terugkomt, maar men gaat steeds verder op de weg die men kiest. Dat geeft wel een indicatie van hoe deze jongeren het leven zien.

HEIL EN ONHEIL?

In het tweede deel van de vragenlijst hebben we ons specifiek gericht op de relatie tussen geloof en concrete levenservaringen, met name rond een aantal kritische momenten in het leven van de respondenten. Allereerst vroegen we naar de mooiste en de moeilijkste ervaring uit hun eigen leven. Twee derde gaf antwoord op beide vragen en een kwart op een van beide. Bij de vraag naar de mooiste ervaring gaat het bij bijna de helft (47 %) om relaties, met name om de relatie met een partner, en bij 28 % om de eigen persoon (studie of sportprestaties, zelfkennis, gezondheid, geloof). Ongeveer de helft (52 %) omschrijft deze mooiste gebeurtenis als 'geluk', 30 % als 'zegen', 11 % als 'toeval' en 10 % als 'heil'. Als alternatieven worden onder meer genoemd 'het lot', 'wonder', 'voorstemd' en 'geweldig'. De termen 'zegen' en 'heil' correleren sterk met elkaar en met een persoonlijk godsbeeld. Bij de vraag naar de moeilijkste ervaring noemde 36 % een overlijden in de naaste omgeving, 20 % iets rond de

eigen persoon (met name gezondheid) en 18 % iets in de relationele sfeer. Hier zijn de duidingen aanzienlijk zwakker dan bij de mooiste ervaring. Een kwart spreekt van ‘pech’, 10 % ‘toeval’, en ‘straf’ en ‘onheil’ blijven steken op 6 %. Ruim een derde wijst al deze woorden af of kiest een ander woord, waaronder onder meer de volgende regelmatig voorkomen: ‘oneerlijk’, ‘het lot’, ‘zo is het leven’, ‘leerzaam’.

Bij de drie vignetten zien we een vergelijkbaar patroon. De duidingen toeval en geluk en pech komen het meest prominent voor, waarbij het van de precieze formuleringen en details van de vignetten afhangt welk woord voorrang krijgt. Zegen en heil spelen een marginale rol en straf en onheil zijn zo mogelijk nog minder van belang voor de respondenten. Bij de eigen meest positieve ervaringen scoort ‘geluk’ aanzienlijk hoger, misschien omdat ‘toeval’ toegepast op een mooie relationele ervaring de associatie van contingent en onzeker heeft. Interessant genoeg spreken de respondenten bij de eigen ervaring ook eerder over zegen dan bij het vignet. Dat kan er natuurlijk mee te maken hebben dat men de vignetten toch minder herkent uit het eigen leven. Alleen bij het vignet relaties zegt de helft ongeveer zoiets te hebben meegemaakt, en dan nog alleen in de seculiere versie. Bij het vignet gezondheid is de herkenning 22,5 % en bij werk 15,9 %. Bij de meesten betrof de mooiste ervaring het veld van relaties en dat is ook precies het vignet waar ‘zegen’ nog het vaakst wordt aangekruist (zie onder). Misschien mogen we concluderen dat men wel erg terughoudend is met de term, maar dat men dat dan nog het eerst zal zeggen als het gaat om het ‘ontvangen’ van iets moois op relationeel vlak. Dat zou dan wijzen op een basisgevoel van – bijna religieuze – dankbaarheid dat bij een derde van de respondenten aanwezig is.

Het patroon bij de eigen negatieve ervaringen komt sterk overeen met het patroon bij de vignetten. Alleen het vignet relaties wijkt hier af van de andere vignetten en van de eigen moeilijkste ervaring. De geladen duiding ‘onheil’ is bij de eigen moeilijkste ervaring iets nadrukkelijker aanwezig dan bij de vignetten.

	mooiste	Moeilijkste	werk	relaties	gezondheid
toeval (positief)	11,0		15,0	28,4	16,2
geluk	51,5		18,4	24,0	9,8
Zegen	30,1		3,5	6,4	8,6
Heil	9,6		1,5	3,0	3,7
toeval (negatief)		9,8	15,0	25,2	15,4
Pech		24,8	28,5	4,4	23,0
Straf		2,0	2,4	0,3	3,0
Onheil		4,1	3,0	1,2	2,9

Al met al is duidelijk dat de termen ‘heil’ en ‘onheil’ nauwelijks een rol spelen in hoe deze adolescenten levenservaringen duiden. Betekent dat ook dat het concept geen betekenis meer heeft? Om dat te achterhalen legden we ons concept van heil en onheil voor, geoperationaliseerd in twee vragen: zou deze gebeurtenis je raken in het diepste van jezelf? Zou achter deze gebeurtenis een bepalende of leidende

kracht kunnen zitten (bijvoorbeeld een bovennatuurlijke kracht)? Een positief antwoord op beide vragen zou wijzen op een instemming met het concept 'heil' dan wel 'onheil', ook wanneer de term wordt afgewezen. We moeten echter concluderen dat slechts een betrekkelijk kleine minderheid het concept onderschrijft. Wel is er van alles dat hen in het diepst kan raken, maar een bepalende of leidende kracht wordt daar niet achter gezocht.

	Raakt het diepst van mijzelf?		Leidende kracht?	
	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>
werk	47	17	8	64
relaties	40	21	16	59
gezondheid	57	13	18	51

(weergegeven waarde is het percentage dat instemmend antwoordt op de vraag)

Kennelijk herkennen de respondenten meer de impact die een gebeurtenis heeft dan dat er een plan of een bedoeling zou zijn, een macht of kracht die de gebeurtenissen stuurt. Het terrein van de liefde lijkt de respondenten het minst te raken in het diepst van henzelf, maar dat lijkt niet zozeer aan het onderwerp te liggen maar eerder aan het gekozen vignet. Het voorbeeldverhaal is namelijk minder ingrijpend geformuleerd dan de andere twee verhalen en bovendien noemen ze bij hun meest bepalende eigen ervaringen juist relationele voorbeelden. Op het terrein van het werk er het minst sprake is van een leidende kracht, wellicht omdat werk het meest te beïnvloeden is. Er is geen leidende kracht nodig om gebeurtenissen op het werk te verklaren, want eigen inzet en kwaliteiten geven vaak de doorslag op het gebied van werkgelegenheid. Hoe meer je je best doet, hoe meer je jezelf in de markt prijst, ongeacht leidende krachten. Het voorbeeldverhaal over gezondheid raakt de respondenten het diepst en bij dat verhaal zien ze ook het meest een leidende kracht (het verschil met 'leidende kracht' bij relaties is echter niet significant).

COPING

Ten slotte legden we de respondenten bij elk vignet – zoals eerder beschreven – acht mogelijke strategieën voorgelegd met de vraag hoe waarschijnlijk het zou zijn dat zij deze strategie zouden gebruiken. Deze acht strategieën waren geconstrueerd volgens drie dimensies: religieus of seculier, gericht op emoties of op veranderen van de situatie, en actief of passief. Ook hier valt de ongedifferentieerde antireligieuze houding op: de dimensie religieus-seculier overschaduwde de andere dimensies bijna volledig, zodat er verder nauwelijks patronen te ontdekken zijn in het materiaal. Items met een religieus element worden vrijwel massaal afgewezen; op items met een seculier element wordt veel genuanceerder gereageerd. Wel richt de ene gebeurtenis (vignet of versie daarvan) de aandacht net iets meer op de eigen emoties dan wel op het aanpakken van de situatie dan de andere, maar het enige echt opvallende patroon is dat men religieuze strategieën afwijst, terwijl men soms wel instemt met de seculiere variant. Zo zoeken de respondenten wel in meerderheid advies bij een

gecompliceerde verliefdheid, maar ze doen dat niet bij de eigen religieuze traditie. Ze wachten wel het behandelplan van de arts af, maar geven zich niet over aan de afloop (wat gezien kan worden als een zeer impliciet potentieel religieuze formulering). Bij deze en andere voorbeelden zien we steeds de seculiere variant aanzienlijk hoger scoren dan de religieuze. Als we de dimensies ten slotte combineren, dan zien we dat bij de seculiere strategieën de actieve varianten sterker zijn dan de passieve; bij de religieuze strategieën overheersen de passieve strategieën.

DRIE VERHALEN

Naast het kwantitatieve onderzoek hebben we zoals gezegd ook een aantal van de respondenten bereid gevonden aan een uitgebreid biografisch interview mee te werken. Deze respondenten waren meer dan gemiddeld betrokken bij religieuze vragen en thema's. Daarmee zijn ze dus niet representatief, maar ze laten wel iets zien van de levensbeschouwelijke patronen die we in onze doelgroep aantreffen. Ik geef hier drie korte samenvattingen weer.

Froukje

Froukje is gereformeerd opgevoed, vooral door haar moeder. Haar vader ging wel mee naar de kerk maar meer gewoon omdat het erbij hoorde. Toen ze vier was zijn haar ouders gescheiden en toen ze negen was, is haar moeder hertrouwd. Haar stiefvader had ook al drie kinderen en daarna werd nog een broertje geboren. Toen ze twaalf was is haar vader hertrouwd en toen elders in het land gaan wonen. Hij is weer gescheiden toen ze vijftien was. Haar moeder is vorig jaar weer gescheiden. Froukje werd toen gevraagd een tijdje bij haar opa en oma te gaan wonen. Dat heeft wel voor een minder goede band met haar moeder gezorgd, maar die was daarvoor ook al niet echt goed.

Sinds drie jaar zit ze bij de Pinkstergemeente en vorig jaar heeft ze zich laten dopen. Haar moeder was het daar niet helemaal mee eens in het begin. Ze zag het als een ontkenning van de kinderdoop. Maar voor Froukje was het heel belangrijk om te doen uit gehoorzaamheid aan God en om te laten zien dat ze echt gelooft.

Vorig jaar heeft ze de Havo afgemaakt en toen wilde ze eigenlijk naar Engeland als au pair. Dat lukte niet omdat ze een gezichtsafwijking heeft. 'Toen dacht ik, dan leg ik het maar in Gods handen en dan moet Hij maar zien wat Hij met dit jaar doet. Eerst kwam er geen antwoord en toen dacht ik: nou ja, lekker, dan geef je een jaar aan God en dan doet Hij er niks mee.' Na veel gebeden ontmoet ze op een gegeven moment iemand van een zendelingenorganisatie en kan ze een half jaar naar India, om bij zendelingen de kinderen te helpen met huiswerk maken en zo. Daarna is ze de PABO gaan doen. Ze heeft het gevoel dat God een plan met haar heeft in de zendingswereld, maar volgt nu eerst een opleiding, ook als voorbereiding. Sinds een paar weken woont zij op kamers. God wordt in haar verhaal alleen verbonden met het positieve, dat dan ook als plan geduid wordt. Daarom is gehoorzaamheid een belangrijk thema en ziet ze de duivel als een bedreiging voor dat plan.

Ineke

Ineke groeide op als enig kind van niet kerkelijk gebonden ouders. Ze is niet gedoopt, heeft geen kerkelijke activiteiten meegemaakt, en is naar openbare scholen geweest. Haar familie van vaderskant is wel christelijk en daar heeft ze wel iets van meegekregen. Verder is haar contact met de christelijke traditie beperkt gebleven tot enkele toevallige momenten.

Als kind (en ook later) was Ineke veel alleen. Ze had weinig vriendinnen en speelde meestal alleen en onopvallend. Van jongs af aan was harmonie voor haar erg belangrijk en ze lijkt dan ook weinig agressie te hebben uitgeleefd. Ze beschrijft zichzelf als hoog sensitief en heeft altijd veel interesse gehad in de natuur en over het leven in de steentijd. Ze las bijvoorbeeld een roman over een meisje dat medicijnvrouw werd. Toen ze tien was, hadden Ineke en haar moeder tijdens een vakantie een onheilspellend voorgevoel dat een paar dagen later uitkwam toen een tornado hun vakantiehuis trof. In de jaren daarna gebeurde het vaker dat ze dingen voorvoelde. Ze beleefde dat als een belastend contact met iets bovenzintuiglijks.

Na de middelbare school volgde Ineke eerst een opleiding bij een reisbureau, maar daarna besloot ze SPW te gaan doen als route naar de PABO. De keuze voor het basisonderwijs ziet ze als een roeping, als iets waarvan ze eigenlijk altijd al wist dat ze het moest doen.

Mee naar aanleiding van contact met een magnetiseur is Ineke al jaren geïnteresseerd in edelstenen en alternatieve geneeswijzen. Een paar jaar geleden stuitte ze toevallig – al denkt ze ook aan voorbestemming – op een boek over hekserij. Dat was het begin van een nadrukkelijk spirituele of religieuze weg. Ze verdiepte zich steeds meer in de moderne hekserij en voelt zich daar nadrukkelijk bij betrokken. Ze begon zich bijvoorbeeld rituelen eigen te maken als jaarfeesten en een eigen altaar. Afgezien van een enkel contact in een heksencafé leidt ze haar leven als heks zelfstandig en alleen. Ze nodigt wel mensen bij een jaargetijdenfeest uit en kookt dan voor hen, maar dat zijn geen mede-heksen.

Wat Ineke aantrekt in de hekserij is in elk geval de liefde voor de natuur, de ruimte om te doen wat je wilt zolang je niemand kwaad doet, en de individuele kant van de hekserij. Allerlei biografische elementen komen op een harmonische manier samen in haar religieuze identiteit als heks.

Elsje

Elsje is de jongste in een gezin van twee meisjes en een jongen. Haar broer is zeven jaar ouder dan zij en haar zus vijf jaar ouder. Als ze ongeveer zeven jaar oud is, verandert ze in hetzelfde dorp van school, omdat haar moeder verhuisde in verband met echtscheiding. Eerst leven ze van de bijstand, maar later heeft haar moeder een baan in het onderwijs. Elsje vertelt dat ze in haar jonge jaren altijd wat bang voor haar vader was. Hij lijdt aan manische depressiviteit. Na de basisschool gaat ze naar de Havo, al had ze eerst het advies gekregen naar de Mavo te gaan. Ze doorloopt de Havo in een provincieplaats zonder doubleren en slaagt met zevens en achten. Aan het eind van de Havo raakt ze wat geïsoleerd doordat vriendschappen ophouden. Zij en haar vriendinnen zijn uit elkaar gegroeid en zij vindt geen aansluiting meer bij hen. In die periode ondervindt ze steun van haar moeder en vooral van haar zus, die dan al niet meer thuis woont. Na de Havo gaat ze naar de Pabo in een grotere stad. Ze blijft thuis wonen. In het tweede jaar dat ze aan de Pabo studeert, verhuist Elsje naar een grotere plaats met haar moeder mee die gaat samenwonen. Het wennen aan de nieuwe situatie gaat betrekkelijk snel. Ze voelt zich thuis in de nieuwe situatie. Ze ontmoet nieuwe mensen, krijgt nieuwe vrienden en vindt in de jeugddienstcommissie van de kerk haar vriend met wie ze sinds de zomer van 2006 samenwoont. Elsje heeft in 2006 haar Pabo-diploma behaald en is sinds kort in een klein dorp werkzaam als invalleerkracht in het christelijke basisonderwijs. Ze is altijd wel mee gegaan naar de kerk en heeft belijdenis gedaan. In de jeugddienstcommissie heeft zij de coördinatie en het secretariaat ter hand genomen.

In deze drie verhalen vallen natuurlijk in eerste instantie de grote verschillen op, waarbij de drie respondenten ook als vanzelf drie belangrijke hedendaagse stromingen vertegenwoordigen. Froukje staat voor de charismatisch-evangelische stroming, Ineke voor de alternatieve spiritualiteit, en Elsje voor de mainstream protestantse traditie. Het Rooms-Katholicisme en de Islam ontbreken hier nog, maar deze drie gelden zeker als belangrijke religieuze zingevingmodellen. Als jongeren al iets met religie willen (en dat lijkt gezien de beantwoording van de vragenlijst voor velen niet het geval te zijn), dan kunnen ze dat heel goed in een van deze drie modellen doen.

Wanneer we deze drie verhalen echter nader bekijken, en ze verbinden met wat uit het kwantitatieve onderzoek oplicht, dan valt op dat deze jongeren over het geheel genomen een bijzonder positief gekleurde levensbeschouwing hebben. Bij Froukje, Ineke en Elsje zien we dat geloof (van welke snit ook) alleen verbonden wordt met het positieve en dat er eigenlijk geen pogingen worden gedaan om negatieve levenservaringen religieus te duiden. Hooguit kan men zeggen dat dat bij Froukje verbonden wordt met de duivel, maar dat is een te sterke interpretatie. Over het geheel genomen worden positieve ervaringen wel verbonden met religieuze taal en negatieve niet. Dat patroon herkennen we in het kwantitatieve onderzoeksdeel. Bij de mooiste ervaring die respondenten hebben opgedaan,

spreekt 30 % van zegen en 10 % van heil. Bij de moeilijkste ervaring blijven de potentieel religieuze duidingen (' straf' en ' onheil') steken op 6 %. Sowieso is men veel minder geneigd deze ervaringen te duiden; ook 'toeval' (10 %) en 'pech' (25 %) halen niet de scores van met name 'geluk' (52 %) bij de mooiste ervaring.

Gekoppeld aan de centrale waarden en levensmetaforen zien we het beeld ontstaan van een groep respondenten die vooral positief in het leven staat. Ze zien het leven als een weg die ze te gaan hebben en waarin ze tal van keuzes moeten maken. Ze vinden gezondheid, liefde en gelukkig zijn belangrijk, maar dat moet niet te hedonistisch worden uitgelegd, want ze hebben ook wel wat voor hun medemens over. Negatieve ervaringen worden niet sterk geduid, maar wel gezien als mogelijke aanleiding voor groei en als een situatie waarin ze hun verantwoordelijkheid moeten nemen, ook voor anderen. Deze positieve levensbeschouwing wordt door de meesten niet religieus ingekleurd. Het zijn geen modernistische rationalisten, want de meerderheid gelooft dat er iets is buiten deze wereld. Dat iets wordt echter niet ingevuld. Welke rol dit ietsisme speelt in de levens van deze jongeren wordt nog niet erg duidelijk. Het is de vraag of het op dezelfde manier een richtinggevend kader biedt voor zingeving en moreel handelen als de religieuze tradities met hun normatieve verhalen en inbedding in een gemeenschap. Als hier al sprake is van religie, dan blijft het religie-light (een term van Hijme Stoffels).

DISCUSSIE

Welke conclusies moeten we nu uit dit materiaal trekken? Ik stel allereerst vast dat het allemaal nog erger is dan we dachten: bij een groep jongeren waar enige affiniteit met christelijk geloof verondersteld mag worden, blijkt een diepgewortelde seculiere, ja zelfs ongedifferentieerd antireligieuze levenshouding te overwegen. Deze groep respondenten geeft in elk geval geen reden te denken aan of hopen op een terugkeer van de religie. Dat roept allereerst de vraag op naar de representativiteit van de steekproef. Ik heb al gesteld deze groep eigen verondersteld werd opener te staan voor religieuze of althans levensbeschouwelijke thema's dan hun leeftijdgenoten. Die veronderstelling is allereerst ingegeven door het feit dat ze gekozen hebben voor een beroep waarin ze een vormende taak krijgen en veel reflecteren op hun eigen functioneren en visies. Een tweede grond is het feit dat deze studenten in overwegende mate van een christelijke instelling komen, en vaak uit die delen van het land die wat kerkelijker zijn, en dat ze bovendien de vragenlijst hebben ingevuld bij het vak levensbeschouwelijke vorming. Een derde grond is de oververtegenwoordiging van vrouwelijke respondenten die blijkens tal van onderzoeken religieuzer scoren dan mannelijke respondenten. Dit alles zou tot een relatief positieve houding ten opzichte van religie kunnen leiden. Nu is het denkbaar dat onze respondenten juist antireligieuzer zijn dan wij verwacht hadden, bijvoorbeeld omdat ze zich wat afzetten tegen de meer religieuze generatie van hun ouders (in elk geval in de streken waar ze vandaan komen). Dat zou echter weer niet kloppen met het gegeven dat ze met name ouders en grootouders als voorbeeldfiguren noemen. We kunnen dus niet uitsluiten dat onze respondenten negatiever zijn dan hun

generatiegenoten, maar zien daar ook geen goede reden voor. Daarom gaan we er van uit dat onze respondenten in hun houding ten opzichte van religie min of meer representatief zijn voor hun generatie.

Die houding ten opzichte van religie is in eerste instantie inderdaad als anti-religieus te duiden. Dat wil niet zeggen dat er bijvoorbeeld geen ruimte is voor transcendentie, maar dat elke concretisering of conceptualisering daarvan wordt afgewezen. Het gaat eerder om een vorm van agnosticisme dan van atheïsme. Daarbij stemmen de respondenten evenmin in met een reductionistisch immanentisme. Ze geloven wel degelijk in iets buiten deze wereld, misschien zelfs een soort hogere macht, maar geen persoonlijk God of goddelijke kern. Bij positieve gebeurtenissen lijkt er een voorzichtige verwijzing naar deze hogere macht wanneer een op de drie respondenten van zegen spreekt, maar het wordt nergens expliciet gemaakt. Dit ietsisme is blijkens zowel de diepte-interviews als de vragenlijsten een diepgewortelde positieve levensbeschouwing. Daarbij gaat het niet meer om klassieke thema's als schuld en vergeving, contingentie en dergelijke, maar wel om verbondenheid, heelheid, groei en verantwoordelijkheid. Als het religieus wordt ingevuld, dan gaat het eerder om de symbolisering van iets positiefs dan om de oplossing van iets negatiefs. Voorzover er van 'heil' gesproken kan worden, gaat het niet om de verlossing van onheil, maar om de symbolisering van iets positiefs. Daar is ook theologisch wel wat voor te zeggen. Zo wordt door feministisch theologen soms met begrippen als 'bloeien' gewerkt om een andere invulling van heil en verlossing te formuleren dan het klassieke christelijke model van vergeving van de schuld. Ook kan men een meer scheppingstheologische invulling van het begrip heil zoeken, waarbij meer het beamen van de werkelijkheid voorop staat. Dat betekent dat ook de levensbeschouwelijke patronen die we bij deze jongeren vinden positief geduid kunnen worden vanuit de theologische traditie.

Dit gezichtspunt biedt allerlei mogelijkheden voor religieus jongerenwerk dat probeert een brug te slaan tussen christelijke traditie en ervaringen van jongeren. Wanneer men die ervaringen als uitgangspunt neemt en verder kijkt dan de afwijzing van religieuze noties, dan ontdekt men niet alleen afstand van het oude, maar ook nieuwe aanknopingspunten in de traditie. Daarbij zal het wel meer moeten gaan over ervaring dan over inhoud, meer over esthetiek dan over dogmatiek. Het zijn immers niet zozeer de levensbeschouwelijke overtuigingen die voor jongeren van belang zijn, maar de ervaringen en relaties. Dat is voor theologen en voor vertegenwoordigers van de traditie ingewikkeld, omdat zij altijd het eigene van de traditie in inhoudelijke termen geformuleerd hebben. De uitdaging zal zijn om het eigene meer experiëntieel te definiëren. Voorwaarde voor een dergelijke hermeneutische communicatie is wel dat de ervaringen en verhalen van jongeren volledig mogen tellen als bron van theologisch relevant materiaal en dat ze niet slechts als adres worden gezien van theologische waarheden (Ganzevoort 2006). Het is de hoogste tijd om van buiten naar binnen te denken en de vraag te stellen wat jongeren voor (impliciete) theologie meedragen. Hun religieuze verlangens en ervaringen (light of niet) geven

aanleiding tot nieuwe theologische structuren en categorieën die essentieel zijn om te verstaan wat vandaag als heil mag gelden. Daarmee blijft definitie van begrippen als 'heil' en 'onheil' open, zoals we dat ook in dit onderzoek gedaan hebben. We kunnen wel enkele centrale aspecten ervan aangeven, maar een meer inhoudelijke definitie zal uit het onderzoek zelf moeten opkomen.

Dit heeft uiteraard ook belangrijke consequenties voor onderzoek. Als het zo is dat de aard en inhoud van religie en religieuze betrokkenheid aan het veranderen zijn, dan komen we er niet met klassieke meetinstrumenten die gebaseerd zijn op traditionele categorieën. Als respondenten niet in termen van 'God' en 'heil' denken, dan zullen onze klassieke vragenlijsten alleen maar teruggang meten. Als überhaupt inhouden en klassieke religieuze praktijken geen grote rol meer spelen, dan is er alle reden om nieuwe waarnemingsinstrumenten te ontwikkelen. Dat brengt me ook weer terug bij de thematiek waarmee ik dit artikel begon. Op het grensgebied van het waarneembare en het niet-waarneembare staan we voor de vraag wat we zinvol kunnen zeggen. Als heil te maken heeft met God en transcendentie, dan onttrekt het zich al snel aan empirische onderzoeken. Dan kunnen we theologisch-speculatieve uitspraken doen over het trans-empirische en sociaalwetenschappelijk spreken over het empirische, dat wat mensen doen. Het lijkt er echter op dat ook deze tegenstelling aan betekenis verliest in het licht van hoe (jonge) mensen zich verhouden tot religie. In elk geval in ons onderzoek lijken ze er niet op uit tot een uitspraak te komen over iets wat zich achter of buiten onze waarneembare werkelijkheid afspeelt. Hun levensbeschouwelijke opstelling maakt wel ruimte voor iets 'anders', maar vult dat niet in. Dat schept de ruimte voor theologen en sociaal-wetenschappers om in grote gezamenlijkheid een onderzoeksdiscours te ontwikkelen waarin de religieuze symbolisering van concrete levenservaringen centraal staat. Bij die symbolisering met termen als heil, zegen en God gaat het dan niet primair om een verwijzing naar een andere werkelijkheid, maar dat wordt ook niet reductionistisch ontkend. Wat voorop staat is dat mensen hun levenservaringen (en vooral hun positieve) in levensbeschouwelijk en soms in specifiek religieuze taal onder woorden brengen. Het verkennen van de betekenissen en functies daarvan is de grote onderzoeksuitdaging voor de komende jaren. Daarbij moeten we bovendien bedenken dat de expliciet religieuze verhalen buitengewoon divers zijn, zoals de drie verhalen van Ineke, Froukje en Elsje laten zien. Die veelkleurigheid zal in de nabije toekomst alleen maar toenemen. De tweede uitdaging voor theologen en sociaalwetenschappers is dan ook om die zo verschillende verhalen met al hun onderlinge contrasten ook in verhouding tot elkaar aan de orde te stellen en mogelijk bij te dragen aan een verdieping van de hermeneutische communicatie van jongeren met elkaar en met de tradities waartoe zij zich verhouden. Met die uitdagingen ligt er – ook in een tijd waarin het belang van religie lijkt te zijn teruggelopen – een onverminderd grote taak voor de praktisch-theologische en sociaalwetenschappelijke bestudering van religie.

Over de auteur:

R.Ruard Ganzevoort is hoogleraar praktische theologie aan de VU en lector theologie en levensbeschouwing aan de Christelijke Hogeschool Windesheim. Daarvoor was hij aan de PThU verbonden waar hij onder meer het onderzoeksproject 'heil en onheil in de levensloop' coördineerde.

Dingemans, G.D.J. (2005) *Ietsisme. Een basis voor christelijke spiritualiteit?* Kampen: Kok.

Ganzevoort, R.R. (2004) 'A lifetime yearning for shalom. Narrative connections between life course and salvation'. In: Ganzevoort, R.R. en Heyen, H.K. (ed.) *Weal and woe. Practical theological explorations of salvation and evil in biography*. Münster: LIT, 50-65.

Ganzevoort, R.R. (2006) *De hand van God en andere verhalen*. Zoetermeer: Meinema.

Jonker, E.R. (2004) 'Weal and woe. Exploring the concepts'. In: Ganzevoort, R.R. en Heyen, H.K. (ed.) *Weal and woe. Practical-theological explorations of salvation and evil in biography*. Münster: LIT, 17-33.

Pargament, K.I. (1997) *The psychology of religion and coping. Theory, research, practice*. New York: The Guilford Press.

Pargament, K.I., Brannick, M.T., Adamakos, H., Ensing, D.S., Kelemen, M.L., Warren, R.K., Falgout, K., Cook, P. & Myers, J. (1987) 'Indiscriminate proreligiousness: conceptualization and measurement', *Journal for the Scientific Study of Religion*. 26/2, 182-200.

van Dijk-Groenenboer, M., Maas, J. & van den Bosch, H. (2008) *Godsdienst? Lekker belangrijk. Onderzoek naar jongeren en zingeving. Tussenrapport*. Utrecht: Faculteit Katholieke Theologie UvT.

Bijlage: de andere vignetten

Werk

Versie A: Het zijn economisch zware tijden, ook voor het bedrijf waar je inmiddels alweer vier jaar met plezier werkt. Er is uitgelekt dat het management jouw afdeling wil afstoten. Je baan staat dus op de tocht. Als het moet zouden jullie het financieel misschien net kunnen redden met alleen het loon van je partner. Een groter huis, waar jullie naar op zoek zijn, kunnen jullie dan de eerstkomende tijd wel vergeten. Dan wordt er na het jaarlijkse functioneringsgesprek door je baas tegen je gezegd dat hij met een klant aan het onderhandelen is over een grote order. De werkzaamheden daarvan vallen perfect binnen jouw specialisatieterrein. Voorlopig staat er echter nog niets vast.

Versie B: Het zijn economisch zware tijden, ook voor het bedrijf waar je inmiddels alweer vier jaar met plezier werkt. Er is uitgelekt dat het management jouw afdeling wil afstoten. Je baan staat dus op de tocht. Als het moet zouden jullie het financieel misschien net kunnen redden met alleen het loon van je partner. Een groter huis, waar jullie naar op zoek zijn, kunnen jullie dan de eerstkomende tijd wel vergeten. Door een gesprek met je baas krijg je sterk het idee dat hij van plan is je collega Wil, met wie je veel en plezierig samenwerkt, te ontslaan, zodat er genoeg werk overblijft om jou aan het werk te houden. Je weet dat Wil met twee kinderen zijn inkomen hard nodig heeft. Wil is beter in het vak dan jij, alleen je baas mag je collega niet. Voorlopig staat er echter nog niets vast.

Gezondheid

Versie A: Je hele leven ben je al bezig geweest met je gezondheid. Veel sporten, gezond eten, weinig alcohol en vooral niet roken. Toch word je op een gegeven moment ernstig ziek en tijdelijk in het ziekenhuis opgenomen. Na veel onderzoeken blijkt je een ingrijpende aandoening te hebben. De artsen zijn hier verbaasd over, omdat je er altijd zo'n gezonde leefstijl op na hebt gehouden. In de tijd dat je in het ziekenhuis was, lag er naast je iemand met dezelfde ziekte, wiens sterke geloof een grote steun was om toch vol vertrouwen en positief door deze moeilijke periode te komen. Hierdoor ga je zelf ook meer over het geloof nadenken.

Versie B: Je hebt altijd een druk en ongezond leven gehad. Veel stress, lange werkweken, veel fast-food en veel roken. Je wordt op een

gegeven moment ernstig ziek en tijdelijk in het ziekenhuis opgenomen. Na veel onderzoeken blijkt je een ingrijpende aandoening te hebben. De artsen zijn hier niet echt verbaasd over, omdat je er altijd zo'n ongezonde leefstijl op na hebt gehouden. In de tijd dat je in het ziekenhuis was, lag er naast je iemand met dezelfde ziekte, wiens sterke geloof een grote steun was om toch vol vertrouwen en positief door deze moeilijke periode te komen. Hierdoor ga je zelf ook meer over het geloof nadenken.